

”שִׁפְטוּ יְתוֹם רִיבוֹ אֶלְמָנָה”: שיטת רב בפריעת אלמנה מנכסי יתומים

- א. הקדמה: חיוב הבעל בכתובה ומזונות לאלמנה
- ב. נמנעו מלהשביעה: בין תלמידי רב לתלמידי שמואל
- ג. כלתו של רב: “אילולא דאנא וותרן”
- ד. מי שהלך למדינת הים ואשתו תובעת מזונות
- ה. שיטת רב במזונות אלמנה בראשונים
- ו. סיכום

א. הקדמה: חיוב הבעל בכתובה ומזונות לאלמנה

תהליך הנישואין כולל בתוכו בין היתר התחייבויות ממוניות בין בני הזוג הנכתבות בשטר הכתובה. מטרתה העיקרית של הכתובה היא להגן על האישה במסגרת מערכת היחסים בינה לבין בעלה, “שלא תהא קלה בעיניו להוציאה” (בבא קמא פט ע”א). כיוון שמבחינה עקרונית הבעל הוא הקובע את סיום הנישואין.¹ התחייבויות הבעל בכתובה מוסבות כלפי האישה וילדיה, הן במהלך חיי הנישואין, הן במקרה של גירושין או מות הבעל. נציין חלק מן החיובים הנוגעים לנושא שבו נדון: מזונות לאישה לאורך כל תקופת הנישואין; מזונות ומגורים במשך כל תקופת אלמנות האישה במקרה של מות

* תודה לצוות בית המדרש לנשים במגדל עוז, לתלמידות כולל העיון, ולבעלי מיכאל על הלימוד המשותף והמפרה שהוביל לכתבת מאמר זה. המאמר מוקדש לזכרו של סבא מארי הרב נחום אליעזר בן איתמר. הלימוד המשותף האחרון שלנו יחד עסק בסוגיה שבה פותח המאמר.
1 במסכת כתובות (י ע”א) מובאת מחלוקת בנוגע לחיוב הכתובה, אם מקורו מדאורייתא או מדרבנן: “איתמר, אמר רב נחמן אמר שמואל משום רבי שמעון בן אלעזר: חכמים תקנו להם לבנות ישראל לבתולה מאתים ולאמנה מנה [...] רבן שמעון בן גמליאל אומר: כתובת אשה מן התורה [...]” השיקולים לדעות השונות מובאים בתלמודים בכמה מקומות. מי שסובר שכתובה מדרבנן נסמך על השיקול מסברה שחז”ל רצו להקשות על בעל המבקש לגרש את אשתו, וכך כתב הרמב”ם (משנה תורה, הלכות אישות, פרק י, הלכה ז): “חכמים הם שתיקנו כתובה לאשה, כדי שלא תהיה קלה בעיניו להוציאה”. זוהי גם דעת רוב הפוסקים.

הבעל; וסכום כסף שהאישה זכאית לקבל במידה שבעלה גירשה או מת.² סכום זה נקרא בדרך כלל בלשון המשנה "כתובה".

כאשר הבעל מת, רכושו עובר לבניו, היורשים, והם מתחייבים לפרנס את אלמנתו במהלך שהותה בביתו ואת בנותיו עד לנישואיהן.³ מדובר למעשה בחוב של אבי היתומים, אלא שכל גביית חוב מיתומים מורכבת יותר מאשר גביית חובות רגילים. כדי להגן על היתומים, שבדרך כלל אינם בקיאים בנכסי אביהם ובמחויבויות הממוניות שנטל על עצמו בחייו, תיקנו חכמים כי "הבא ליפרע מנכסי יתומין לא יפרע אלא בשבועה" (גיטין לד ע"ב). גם אלמנה הרוצה לגבות מהיתומים את הזכויות שלהן התחייב בעלה בשטר הכתובה, מעיקר הדין היא צריכה להישבע שלא קיבלה בעבר את הסכומים הללו או את חלקם.⁴

גביית כספי המזונות והכתובה איננה נעשית בריזמנית. הפוסקים נקטו גישות שונות באשר לעיתוי שבו נגבים המזונות והכתובה. בכסיס הגישות הללו עומדת מחלוקת קדומה בין בני יהודה ובני ירושלים בדיני הכתובה. במהלך דיונונו נגע במחלוקות אלה בפירוט, וכעת לשם רקע כללי נסתפק בלשונם של ר' יוסף קארו והרמ"א:

אלמנה ניזונית מנכסי יורשין כל זמן אלמנותה [...] כל זמן שלא תתבע כתובתה אלא אם כן התנו כן בפירוש שלא תזון אלמנתו מנכסיו או שהיה מנהג המקום כן. הגה: ויכולין בית דין לתקן במקומן שהיתומים יסלקו אותה כשירצו. (שולחן ערוך, אבן העזר, סימן צג, סעיף ג)

בנוגע לטווח הזמן שבו יכולה האלמנה להמשיך להתקיים ממזונות על חשבון כספי ירושת הבעל, כתבו ר' יוסף קארו והרמ"א:

2 פירוט נרחב יותר ראו בשולחן ערוך, אבן העזר, סימן סט, סעיף ב.
 3 על פי המשנה, כתובות ד, י-יב, שם מובאים תנאי הבסיס המתחייבים בכתובה. בהמשך נראה מחלוקת רב ושמואל בנוגע ליישום דין זה, המבוססת על מחלוקת בני יהודה ובני ירושלים במשנה.
 4 יש מקום לדון מדוע המשנה (גיטין ד, ג; כתובות ט, ז ועוד) מציינת את דין שבועת האלמנה באופן מיוחד. במסכת גיטין (לה ע"א) מסבירה הגמרא ש"אלמנה אצטריכא ליה, סלקא דעתך אמינא משום חינא אקילו רבנן גבה, קא משמע לן". כלומר ישנה הוא אמינא שנקל על האלמנה לגבות מהיתומים באופן מיוחד "משום חן". רש"י (שם, ד"ה משום חינא) מבאר "שיהא חן האנשים בעיני הנשים לינשא להם". אם הנשים ידעו שבמקרה של מות הבעל, הן לא תוכלנה לגבות את זכויותיהן ללא שבועה, הן עלולות לפחד להינשא. מסקנת הגמרא היא שלמרות זאת, אין מקילים על האלמנה בעניין זה והיא גובה ככל בעל חוב אחר.

”שִׁפְטוֹ יְתוֹם רִיבוֹ אֶלְמָנָה”: שיטת רב בפריעת אלמנה מנכסי יתומים

אלמנה שתבעה כתובתה בבית דין אין לה עוד מזונות, ואפילו לא פרעוה [...].
תבעוה לינשא, אפילו נתפייסה, לא הפסידה מזונותיה. וכן אם כחלה או פרכסה
או זנתה, לא הפסידה מזונותיה. אבל אם נתארסה, הפסידה מזונותיה.
הגה: ויש אומרים דמיד שעשתה שידוך הפסידה מזונותיה.
(שם, סעיפים ה-ז)

ובכן, כל עוד האלמנה איננה מתכננת להינשא שוב, היא זכאית למזונות כפי שהתחייב
לה בעלה; אך מרגע שתבעה כתובתה, או שיצאה מגדר אלמנה והתחילה תהליך של
נישואין חדשים, זכאותה לדמי המזונות נפסקת.
הפרק הרביעי במסכת גיטין מתאר תקנות שונות שתיקנו חכמים ומגמתן ”תיקון
העולם”. המשנה השלישית בפרק זה מתארת תהליך שבו השתנו דיני פריעת האלמנה
מנכסי היתומים. בתחילה, התקנה הייתה שהאלמנה לא תיפרע מן היתומים בלא שבועה,
אך תקנה זו השתנתה במהלך הדורות. במאמר זה נעיין בשיטתו של האמורא רב ביחס
לתקנה זו, ובהשלכות המעשיות של שיטת רב על אופן גביית כתובה ומזונות על ידי
אלמנה.

ב. נמנעו מלהשביעה: בין תלמידי רב לתלמידי שמואל

במסכת גיטין מובא:

אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים אלא בשבועה. נמנעו מלהשביעה. התקין רבן
גמליאל הזקן שתהא נודרת ליתומים כל מה שירצו וגובה כתובתה.
(גיטין לד ע”ב)

כפי שכתבנו לעיל, מתקנת חכמים כל בעל חוב התובע יתומים על חוב אביהם חייב
להישבע קודם שייטול את המגיע לו, והוא הדין גם לאלמנה הבאה להיפרע מן היתומים.
בנוגע לשבועה לגביית מזונות הדעות חלוקות; ובהמשך נדון במחלוקת זו ביתר הרחבה.
באשר לדמי הכתובה, לכל הדעות אלמנה חייבת להישבע קודם שתיטול אותם מירושת
היתומים.

הגמרא (שם) מסבירה שהסיבה שבגינה נמנעו מלהשביע את האלמנה (בניגוד
לגרובה לדוגמה) היא שאלמנה מורה היתר לעצמה בנכסי היתומים מתוך הנחה
שמגיע לה תגמול על הטרחה שהיא טורחת בעבורם. התנהלות כזו ודאי אינה מאפשרת
לאלמנה להישבע שלא נטלה מהיתומים יותר מהסכום המגיע לה, משום שהיא מביאה
לחשש ממשי משבועת שקר. משום כך, החליט רבן גמליאל הזקן לשנות את התקנה,

ובמקום שהאלמנה תישבע שבועה חמורה, יוכלו היתומים לחייב אותה בנדר - החמור פחות. רש"י (שם, ד"ה שתהא נודרת ליתומים כל מה שירצו) מסביר באיזה נדר לדוגמה מדובר: "יבחרו להם [היתומים] דבר קשה להדירה בו, כגון קונם מיני מזונות עלי אם נהייתי מכתובתי". היתומים יכולים אפוא לחייב את האלמנה לנדור נדר שיגביל אותה עד מאוד במידה שנטלה יותר מהמגיע לה. כך תיטול את הסכום המגיע לה - ולא יותר. בהמשך, הגמרא דנה באופן שבו אמוראים שונים יישמו את הדין המופיע במשנה:

אמר רב יהודה אמר ר' ירמיה בר אבא: רב ושמואל דאמרי תרוייהו: לא שנו אלא בבית דין, אבל חוץ לבית דין משביעין אותה. איני?! והא רב לא מגבי כתובה לארמלתא! קשיא. בסורא מתנו הכי.

בנהרדעא מתנו הכי: אמר רב יהודה אמר שמואל: לא שנו אלא בבית דין, אבל חוץ לבית דין משביעין אותה. ורב אמר: אפי' חוץ לבית דין נמי אין משביעין אותה. רב לטעמיה, דרב לא מגבי כתובה לארמלתא. וליאדרה וליגבייה! בשני דרב קילי נדרי.

ההיא דאתאי לקמיה דרב הונא, אמר לה: מה אעביד לך? דרב לא מגבי כתובה לארמלתא! אמרה ליה: מידי הוא טעמא, אלא דלמא נקיטנא מידי מכתובתי. חי ה' צבאות אם נהייתי מכתובתי כלום! אמר רב הונא: מודה רב בקופצת.

ההיא דאתאי לקמיה דרבה בר רב הונא, אמר לה: מאי אעביד לך? דרב לא מגבי כתובה לארמלתא, ואבא מרי לא מגבי כתובה לארמלתא! אמרה ליה: הב לי מזוני. אמר לה: מזוני נמי לית לך! דאמר רב יהודה אמר שמואל: התובעת כתובתה בבית דין אין לה מזונות. אמרה ליה: אפכוה לכורסיה! כבי תרי עבדא לי. הפכוה לכורסיה ותרצוה, ואפילו הכי לא איפרק מחולשא.

אמר ליה רב יהודה לרב ירמיה ביראה: אדרה בבית דין, ואשבעה חוץ לבית דין, וליתי קלא וליפול באודני דבעינא כי היכי דאעביד בה מעשה!

(גיטין לה ע"א)

סוגייתנו אינה מסודרת בסדר כרונולוגי. אף שזו איננה תופעה חריגה בש"ס, יש להבין מדוע שינתה הגמרא מסדר הדורות בסוגיה, שהלוא בדרך כלל ישנה חשיבות מרכזית לדעה שבה מסתיימת סוגיה. דעת רב יהודה מופיעה בסוף הסוגיה, אחרי דעת רבה בר רב הונא, אף שרב יהודה הוא בן הדור השני לאמוראים, ואילו רבה בר רב הונא חי בדור השלישי ולא הכיר את רב ושמואל אלא למד מתלמידיהם. ניתן להניח שככל שאמורא קרוב יותר מבחינה כרונולוגית לדורם של רב ושמואל, הוא בקיא יותר בפסיקותיהם - בפרט אם למד אצלם. רב יהודה למד הן אצל רב הן אצל שמואל, והוא מעתיק את

”שפֿטוּ יְתוּם רִיבוֹ אֶלְמָנָה”: שיטת רב בפריעת אלמנה מנכסי יתומים

שמועותיהם פעמים רבות לכל אורך הש”ס. מסתבר אפוא שהסוגיה סידרה את הדין בסדר זה במכוון ולא בטעות - כדי לסיים בפסיקתו של רב יהודה בשם שמואל. ננסה להבין את השלבים השונים בסוגיה, הפעם מתוך תשומת לב לסדר הכרונולוגי שלהם.

שלב א: אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים אלא בשבועה. מן האופן שבו המשנה מנוסחת, ניתן להבין בפשטות כי לעניין שבועת האלמנה אין הבדל בין כתובה למזונות. כלומר בין אם האלמנה רוצה לגבות את כתובתה, ובין אם היא רוצה לגבות מזונותיה מן היתומים, עליה להישבע.

שלב ב: נמנעו מלהשביעה. רש”י (ד”ה נמנעו) כתב שכיוון שלא השביעו אותה, הפסידה האלמנה את כתובתה. האם גם את מזונותיה היא הפסידה? מלשון המשנה נראה בפשטות שאכן כן.

שלב ג (רבן גמליאל הזקן - דור ראשון לתנאים): תקנת רבן גמליאל הזקן שתידור ליתומים כל מה שירצו ותגבה כתובתה.

שלב ד (דור ראשון לאמוראים). מחלוקת בין לישנת סורא ולישנת נהרדעא לגבי דעת רב המובאת בדברי רב יהודה. לישנת סורא - רב יהודה מעיד שהן לדעת רב הן לדעת שמואל, בתוך בית הדין אין משביעים את האלמנה, אבל מחוץ לבית הדין משביעים אותה. הגמרא מקשה על כך: והלוא רב אינו גובה כתובת אלמנה?! אם כן, כיצד יכול הוא לסבור שאלמנה נשבעת מחוץ לבית הדין וגובה את הכתובה?! הגמרא אינה מתרצת קושי זה אלא נותרת ב”קשיא”. לישנת נהרדעא - רב יהודה מעיד על מחלוקת בין רב ושמואל. בדומה ללישנת סורא, שמואל סבור שמשביעים את האלמנה מחוץ לבית הדין, אך רב חולק עליו ואומר שגם מחוץ לבית הדין אין משביעים את האלמנה. הגמרא מסבירה שהדבר הולם את דעת רב שאינו גובה כתובת אלמנה, אך מקשה: מדוע רב אינו פוסק שהאלמנה תידור ליתומים ותגבה כפי שתיקן רבן גמליאל? על כך עונה הגמרא כי בימי רב נדרים היו קלים בעיני העם, ולכן לא היה טעם בנדר. אף ששמואל היה צעיר מרב, הוא עודנו בן אותו דור. לכן ניתן להניח שגם בימיו חומרת הנדרים הייתה קלה בעיני העם, וזוהי הסיבה לכך שגם הוא איננו מציין את אפשרות הנדר.

שלב ה (דור שני לאמוראים). רב הונא פוסק כרב לפי הלישנא השנייה, ואילו רב יהודה פוסק כשמואל. רב הונא עומד מול אלמנה שמגיעה אליו ואומר לה: מה אוכל לעשות בעבורך?! הרי רב אינו גובה כתובת אלמנה! האלמנה קופצת ונשבעת ורב הונא אומר שרב מודה בקופצת, ולכן הוא מאפשר לה לגבות כתובתה. לעומת זאת, רב יהודה אומר לרב ירמיה ביראה אמירה נחרצת: האלמנה תידור בבית הדין, תישבע מחוץ לבית הדין, ואני רוצה שפסק זה שלי יתפרסם עד שאשמע שכך אכן עושים. רש”י (ד”ה דבעינן)

מסביר שרב יהודה הדגיש כל כך את העניין כדי להוציא מליבם של תלמידי רב שלא היו גובים כתובות לאלמנות.⁵

שלב ו (דור שלישי לאמוראים): אלמנה באה לפני רבה בר רב הונא והוא עונה לה, בדומה לאביו רב הונא, כי הוא אינו יכול לגבות את כתובתה כיוון שרב ורב הונא לא עשו כך. אלמנה זו אינה קופצת ונשבעת, אלא מבקשת שרבה בר רב הונא יגבה בעבורה מזונות במקום הכתובה. רבה בר רב הונא מסרב שוב, כיוון ששמואל פוסק ש"התובעת כתובתה בבית דין אין לה מזונות". בהמשך הסיפור האלמנה מקללת את רבה בר רב הונא ומאשימה אותו בכך שפסק לה כשתי דעות החלוקות זו על זו. הסיפור מסתיים במימוש קללת האלמנה. רבה בר רב הונא פסק אפוא הן כרב, הסבור שאין גובים כתובת אלמנה, הן כשמואל, שסבר שאין גובים לה מזונות אם תבעה את כתובתה. שתי שאלות עולות מתוך קריאת הסוגיה:

1. מלשון המשנה נראה שאלמנה צריכה להישבע כדי להיפרע מנכסי היתומים בכתובה ובמזונות, ואין הבדל ביניהם, אילולא כן, הייתה המשנה מנוסחת באופן הבא: "אין אלמנה פורעת כתובתה מנכסי יתומים אלא בשבועה". לפי לישנת סורא (בשלב הרביעי), המקשה על רב שאינו גובה כתובת אלמנה, מדוע זו קושיה? הלוא ניתן לומר שרב גובה מזונות בעבור האלמנה כאשר היא נודרת בבית דין ונשבעת מחוץ לבית דין!

2. לפי לישנת נהרדעא, רב אינו משיב על כלל את האלמנה, לא בתוך בית הדין ולא מחוץ לבית הדין, וגם אינו מדיר אותה. האם רב גבה מזונות בעבורה לפי לישנא זו? אם כן, כיצד מסתדרת עובדה זו עם לשון המשנה המורה שאלמנה צריכה להישבע כדי לקבל מזונות? אם לא, הלוא רבן גמליאל תיקן שהאלמנה תידור ליתומים כל מה שירצו ותקבל כתובה! כיצד יכול רב לצאת חוצץ נגד תקנת רבן גמליאל? יותר מכך, עלינו להבין מהו הפתרון שרב מציע לאלמנה: הרי לא ייתכן שיתיר אותה בלא כלום!

על מנת לענות על השאלות הללו, נעמיק בשיטת רב בענייני כתובה ומזונות, ובפרט בפסיקותיו בנושאים אלה בנוגע לאלמנה.

5 פירשנו את השלב הזה כרש"י שם. הרמב"ם מפרש את הנחיית רב יהודה לתלמידו באופן מעט שונה. ראו שו"ת הרמב"ם, סימן תכ.

”שִׁפְטוֹ יְתוֹם רִיבוֹ אֶלְמָנָה”: שיטת רב בפריעת אלמנה מנכסי יתומים

ג. כלתו של רב: ”אילולא דאנא וותרן”

סוגיית הירושלמי המקבילה מציגה את המשנה ואת המחלוקת בין רב ושמואל באופן שונה במקצת:

משנה: אין אלמנה נפרעת מניכסי יתומין אלא בשבועה. נמנעו מלהשביע, התקין רבן שמעון בן גמליאל שתהא נודרת ליתומין כל מה שירצו וגובה את כתובתה. גמרא: בראשונה היו נשבעות לשקר וקוברות את בניהם, שנאמר ”לשוא הכיתי את בניכם” (ירמיהו ב, ל). ועוד, שאימת נדרים עליהן יותר מן השבועות. עברה ונשבעה, רב הונא אמר אם נשבעה נשבעה.

רב אמר לכלתיה: אילולא דאנא וותרן, אפילו קלוסיתיה דעל רישך דידי הוא [=אילו לא הייתי וותרן, אפילו כיסוי ראשך היה שייך לי]. שמואל אמר: זכת בכלים שעליהם. מתניתא מסייעא ליה לשמואל: אין לו לא בכסות אשתו ולא בכסות בניו.

(ירושלמי, גיטין ד, ד)

אף שגם המשנה וגם תחילת הגמרא בירושלמי מנוסחות באופן שונה מהבבלי, אין הבדלים עקרוניים ביניהם. אכן יש לשים לב לכך שדעת רב הונא אינה מובאת בירושלמי בשם רב, והוא אינו מתרץ את פסיקתו בכך שרב מודה בקופצת. נוסף על כך מובאת בסוגיית הירושלמי מימרה של רב לכלתו שהתאלמנה. רב אומר בצורה מפורשת לכלתו: אילו לא הייתי מוותר לך, אפילו כיסוי ראשך היה שלי. רב פוסק אפוא שכאשר מחשבים את הכתובה שמגיעה לאלמנה, יש להפחית את הבגדים שהיא לובשת. שמואל חולק על רב ופוסק שהאלמנה זוכה בכלים שעליה.

מה ההקשר של הסיפור הזה פה? הרי כלתו של רב אינה צריכה להישבע לו! הלוא אין מדובר כאן בירושה של יתומים! האם הסיפור הובא כמין אסוציאציה לעניין כתובת האלמנה, כדי להזכיר בדרך אגב את מחלוקת רב ושמואל בעניין שומת הכתובה, או שמא הוא בא להסביר את דעת רב בענייני כתובה או מזונות של אלמנה - על מנת שנבין את עמדתו לגבי המשנה? אם זהו הביאור לעמדת רב, עלינו להבין מהו בדיוק הוויתור שעליו מדבר רב. ייתכן שרב נותן לאלמנה כתובה, אך מוותר על הכלים שעליה בחישוב סכום הכסף שמגיע לה, משום שזוהי כלתו והוא איננו חפץ להשאירה בחוסר כול - אך כהוראה כללית הוא פוסק כי לא זכתה בכלים שעליה. אפשרות נוספת להבנת הוויתור היא שהאלמנה תובעת כתובתה, ולמרות זאת רב מוותר לה ונותן לה מזונות במקום, כדי שלא תאבד את כל רכושה ואף את כיסוי ראשה.

אם האפשרות השנייה היא הנכונה, הרי שיש בכך כדי תרומה משמעותית לסוגייתנו כיוון שנראה מכך שרב איננו מסכים עם שמואל ואיננו סבור שהתובעת כתובתה בבית דין אין לה מזונות, אלא שהיא יכולה להתחרט ולתבוע מזונות תחת כתובתה. לפי הבנה זו, טרם ברור כיצד תקבל האלמנה בפועל את מזונותיה, שהלוא אין לפנינו כל אמירה של רב בעניין השבועה או הנדר שבהם היא חייבת על מנת להיפרע מזונות מנכסי היתומים. עם זאת, תהא זו הוכחה נוספת לכך שרבה בר רב הונא אכן פוסק כשתי דעות החולקות זו על זו.

ד. מי שהלך למדינת הים ואשתו תובעת מזונות

עתה נבקש לדון בדעות הראשונים המתייחסים לפסיקת רב בעניין מזונות האלמנה - בשאלה אם היא צריכה להישבע. קודם שנציע את דעות הראשונים בפירוש הסוגיה, נציע סוגיה תלמודית נוספת שחלק מהראשונים קשרו עם סוגייתנו. המשנה במסכת כתובות עוסקת באישה שבעלה הלך למדינת הים:

מי שהלך למדינת הים ואשתו תובעת מזונות - חנן אומר: תשבע בסוף ולא תשבע בתחלה. נחלקו עליו בני כהנים גדולים ואמרו: תשבע בתחלה ובסוף. אמר רבי דוסא בן הרכינס כדבריהם. אמר רבן יוחנן בן זכאי: יפה אמר חנן, לא תשבע אלא בסוף.

(משנה, כתובות יג, א)

בגמרא מובאת מחלוקת בין רב ושמואל בעניין זה:

איתמר, רב אמר: פוסקין מזונות לאשת איש, ושמואל אמר: אין פוסקין מזונות לאשת איש. אמר שמואל: מודה לי אבא בשלשה חדשים הראשונים, לפי שאין אדם מניח ביתו ריקן. בששמעו בו שמת כולי עלמא לא פליגי, כי פליגי בשלא שמעו בו שמת [...]

תנן: מי שהלך למדינת הים ואשתו תובעת מזונות - חנן אומר: תשבע בסוף ולא תשבע בתחלה. נחלקו עליו בני כהנים גדולים ואמרו: תשבע בתחלה ובסוף. עד כאן לא פליגי אלא לענין שבועה, אבל מזוני יהינן לה! תרגמה שמואל בששמעו בו שמת.

(כתובות קו ע"ב - קז ע"א)

רב ושמואל נחלקו אפוא אם על בית הדין מוטל לפסוק מזונות לאישה שבעלה הלך למדינת הים. רב אומר שבית הדין אחראי לכך, ואזי מתברר מדברי שמואל כי הוא

”שִׁפְטוּ יְתוֹם רִיבוֹ אֶלְמָנָה“: שיטת רב בפריעת אלמנה מנכסי יתומים

מסתייג בנוגע לשלושת החודשים הראשונים שבהם הבעל נעדר; ואילו שמואל אומר שבית הדין אינו צריך לפסוק מזונות כלל לאותה אישה, גם לא לאחר זמן רב, כל עוד בעלה חי. נוסף על כך, הגמרא קובעת כי ”בששמעו בו שמת” רב ושמואל אינם חולקים שבית הדין פוסק מזונות לאלמנה (כך עולה מהמשך הסוגיה שלא צוטט כאן) וכי הם חולקים זה על זה רק כאשר לא שמעו שהבעל מת. בהמשך, הגמרא מקשה על שמואל מהמשנה הנזכרת, שהרי כל התנאים במשנה מסכימים שבית הדין צריך לפסוק מזונות לאלמנה, והמחלוקת ביניהם נסובה רק על השאלה אם היא צריכה גם להישבע כדי לקבל את מזונותיה! שמואל מעמיד את המשנה ב”ששמעו בו שמת”. מן הסוגיה הזו אנו למדים אפוא כי אף שרב איננו גובה כתובה לאלמנה, הוא גובה את מזונותיה מן היתומים.

ה. שיטת רב במזונות אלמנה בראשונים

1. גישות הסוברים שרב פוטר את האלמנה משבועה לגביית מזונות

נדון מעט בגישות שונות המופיעות בדברי הראשונים בענייננו. רש”י (גיטין לד ע”ב, ד”ה אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים) מפרש: ”את כתובתה”. לפי רש”י אפוא, כבר במשנה, עוד לפני תקנת רבן גמליאל הזקן (וודאי שגם לדעת רב וגם לדעת שמואל) אין מדובר אלא על הכתובה. לכן ניתן להסיק שלפי רש”י, רב ייתן לאלמנה מזונות ללא שבועה. מדברי הרי”ף בסוגייתנו⁶ לא ברור במפורש מהי פסיקתו בעניין שבועת האלמנה לקבלת מזונות, אך בתשובותיו אנו מוצאים כי לדעתו אלמנה איננה צריכה להישבע לקבלת מזונות:

שאלה: אם האלמנה תבעה למזונותיה, וטען היורש שיש תחת ידה ממון מנכסי בעלה כדי שתזון. אם כח יורש זה בטענת בריא שיש לו להשביעה, או יחריס סתם, אם בטענת שמא או לא.

6 כך כתב הרי”ף (גיטין יח ע”א בדפי הרי”ף): ”אמר רב יהודה אמר שמואל: לא שאנו אלא בבית דין, אבל חוץ לבית דין משביעין אותה. ורב אמר: אפילו חוץ לבית דין אין משביעין אותה. רב לטעמיה, דרב לא מגבי כתובה לארמלתא. ולגבייה ולידרה? בשני דרב קיל נדרי. אמר ליה רב יהודה לרב ירמיה ביראה: אדרה בבית דין ואשבעה חוץ לבית דין, וליתי קלא וליפול באודנאי דבעינא דעבידנא בה מעשה”.

תשובה: אין להם להשביעה לא על טענת ברי ולא על טענת שמא. וזהו מחלוקת חנן ובני כהנים גדולים. אלא שתשבע לבסוף ותגבה כתובתה.
(ר' יצחק אלפסי, שו"ת הרי"ף, סימן מז)

ייתכן שיש להבין את פסיקתו של הרי"ף מתוך התבוננות בדברי הרמב"ן בסוגייתנו. בחידושו מסביר הרמב"ן מהי הסברה שבגינה אפשר שאין צריך להשביע את האלמנה (או לחייבה בנדר) כתנאי לקבלת מזונותיה:

יש מחלוקת בהא דתנן ב"מי שהלך למדינת הים ואשתו תובעת מזונות, תשבע בסוף ולא תשבע בתחלה", שיש אומרים אף אלמנה כך דינה - תשבע בסוף ולא תשבע בתחלה, ויא לא אמרו אלא באשת איש, אבל אלמנה תשבע בתחילה ובסוף [...]

והכרעתי משמועה זו מכרעת: מדאמר לה רבה בר רב הונא לה היא איתתא: מזוני נמי לית לך, מדרב יהודה. ואמרה ליה נמי: כבתרי עבדת לי. ואמאי?! והא כולה כרב עבדא! דכיון דלא משבעינן לה ולא מדרינן לה, מזוני נמי לית לה, דהא בעיא אשתבועי! וכי היכי דלא מגבי רב כתובתה לארמלתא, ה"נ לית ליה לאגבויי מזוני?! אלא ש"מ: למזוני לא בעיא שבועה. וראיה גמורה נמי, מדאמרינן פרק שני דייני גזירות (קז ע"א) תרגמה שמואל לפלוגתא דחנן ובני כהנים גדולים כשמעו בו שמת, ואע"ג דלית הלכתא כשמואל, שמעינן מינה דאלמנה אינה נשבעת בתחילה, וק"ו הדברים. דהא אפי' שמואל שאמר: אין פוסקין מזונות לאשת איש, מודה דפוסקין לאלמנה בלא שבועה לחנן, מכל שכן לרב דאמר פוסקין אף לאשת איש, שפוסקין לאלמנה בלא שבועה כחנן, וק"ל כוותיה.
(ר' משה בן נחמן, חידושי הרמב"ן, גיטין לה ע"א, ד"ה אמר לה)

הרמב"ן מסביר מתוך סוגייתנו שאמירת האלמנה לרבה בר רב הונא: "כבי תרי עבדת לי" מורה על כך שרב לא פסק כשמואל (שהתובעת כתובתה בבית דין אין לה מזונות). אם לא כך, פסיקתו הייתה כדעת רב לגמרי, ולא לפי שתי דעות חלוקות. לכן הרמב"ן מניח שרב עצמו היה פוסק לאלמנה מזונות אף ללא שבועה.⁷
הר"ן מביא גישה אחרת. הוא מצטט את דברי הרמב"ן בסוגייתנו שהובאו לעיל ומתנגד להם, וכך הוא כותב:

7 ישנם ראשונים נוספים הסוברים כרמב"ן בעניין זה (ראו ר' שלמה בן אדרת, חידושי הרשב"א, שם, ד"ה אמר לה מזוני נמי לית לך; ר' מנחם המאירי, בית הבחירה, שם, ד"ה ומכל מקום יש פוסקים כרב), אך הם מצטטים את דברי הרמב"ן כבסיס עיקרי לדעתם. לכן לא נאריך בציטוטים חוזרים.

”שִׁפְטוֹ יְתוֹם רִיבוֹ אֶלְמָנָה”: שיטת רב בפריעת אלמנה מנכסי יתומים

ולי מהא לא איריא, דאפשר דאין הכי נמי דהוי מצי אמר דמזוני נמי לית לה מזוני. אלא דאי הוה אמר הכי, הוה משמע דדוקא משום שבועה, הא לאו הכי [אית] לה מזוני, והוה משמע דבקופצת אית לה, וליתא. דכיון שתבעה כתובתה הפסידה מזונות לגמרי. ואיהי נמי לפום מאי דאמר לה אהדרה ליה: כבי תרי עבדית לי [...]

(רבנו ניסים, ר”ן על הרי”ף, כתובות סג ע”א בדפי הרי”ף, ד”ה שמואל להא

מתניתא)

הר”ן מסביר שהעובדה שרבה בר רב הונא מביא את דעת שמואל בסירובו לתת לאלמנה מזונות, אינה מוכיחה שרב היה נותן לה מזונות בלא שבועה, משום שיתכן שגם רב לא היה נותן לה מזונות, אך לקופצת ונשבעת גם לא היה נותן מזונות, משום שסבור היה כשמואל שהתובעת כתובתה בבית דין - אין לה מזונות. לכן חשוב היה לרבה בר רב הונא להביא דווקא את דעת שמואל לגבי תובעת כתובה בבית דין, ולא רק את דעת רב. בהמשך, הר”ן מבהיר שלדעתו רב אכן לא מצריך שבועה לאלמנה; כלומר, להלכה בדעת רב הוא מסכים עם הרמב”ן, אלא שההוכחה לכך היא מהסוגיה בכתובות דווקא - ולא מסיפורו של רבה בר רב הונא אצלנו.

2. הסיבה לכך שאין חיוב שבועה לגביית מזונות

הקושיה שציינו לעיל כאשר הצענו את סוגיית הגמרא שייכת גם כלפי הראשונים הסבורים שרב מצריך שבועה רק לכתובה ולא למזונות. מדוע משנתנו כותבת “אין אלמנה נפרעת מנכסי יתומים [...]”, הגם שמלשון זו בפשטות נראה שאין הבדל בין כתובה למזונות, ואיננה מתנסחת בצורה יותר מדויקת, כגון “אין אלמנה פורעת כתובתה מנכסי יתומים [...]”? מדוע האמוראים מצמצמים את תחולתו של דין המשנה לכתובה בלבד? הלוא היא עוסקת גם במזונות! נסביר את המניע שגרם לראשונים להניח שרב איננו מצריך את האלמנה להישבע לשם קבלת מזונות.

במשנה במסכת כתובות הובאה מחלוקת בין בני יהודה ובני הגליל בעניין תנאי הכתובה הנוגע למצב שבו האישה מתאלמנת:

לא כתב [בכתובה]: [...] את תהא יתבא בביתי ומיתזנא מנכסי כל ימי מיגר אלמנותיך בביתי, חייב. שהוא תנאי בית דין. כך היו אנשי ירושלים כותבין. אנשי גליל היו כותבין כאנשי ירושלים. אנשי יהודה היו כותבין: עד שירצו הירושין ליתן לך כתובתך. לפיכך אם רצו יורשין, נותנין לה כתובתה ופוטרין אותה.

(משנה, כתובות ד, י-יב)

הגמרא מסבירה שהמחלוקת בין בני יהודה ובני הגליל התפתחה למחלוקת בין רב ושמואל:

אתמר, רב אמר: הלכה כאנשי יהודה, ושמואל אמר: הלכה כאנשי גליל. בכל וכל פרוודהא נהוג כרב, נהרדעא וכל פרוודהא נהוג כשמואל [...].
איתמר, אלמנה - רב אמר: שמין מה שעליה, ושמואל אמר: אין שמין מה שעליה.
(כתובות נד ע"א)

המחלוקת בין בני יהודה ובין בני הגליל עוסקת בשאלה מהו תנאי בית הדין המדויק לגבי מזונות האלמנה. בני יהודה, ובהמשך רב, סוברים שהיתומים מחויבים לתת לאלמנה מזונות, עד שיחליטו שהם רוצים לתת לה כתובה, ומחויבות זו אינה תלויה ברצון האלמנה להינשא בשנית. היתומים הם הקובעים. לעומתם, בני הגליל, ובהמשך שמואל, סוברים שרצון האלמנה הוא הקובע. אם היא רוצה להישאר אלמנה ואינה מעוניינת להינשא, היא זכאית למזונות; אחרת - היא איננה מקבלת מזונות אלא נוטלת כתובה. ייתכן שלדעת רב כיוון שהיתומים הם המחליטים האם לתת לאלמנה כתובה או מזונות, הרי שבהכרח נכסיהם שמקורם בירושת אביהם משועבדים לכתיילה למזונות האלמנה, בהתאם לנוסח הכתובה. כיוון שנכסים אלה משועבדים לאלמנה לצורך מזונותיה, אין היא צריכה להישבע על מנת לקבלם. כלומר היתומים מחויבים לאלמנה למזונות כפי שאביהם היה מחויב לה בחייו. לכן, היא איננה צריכה להישבע לקבלת המזונות, כשם שלא הייתה צריכה להישבע לקבלת המזונות כשאביהם היה חי. האלמנה איננה מוציאה מהם מזונות אלא רכושם משועבד מלכתחילה למזונותיה - אך לא לכתובתה. בעבר, בימי רבן גמליאל הזקן, הייתה ליתומים אפשרות לתת לאלמנה כתובה, אם העדיפו זאת על פני המזונות; אולם בימי רב - כיוון שמסיבה טכנית האלמנה אינה יכולה להישבע - אין היתומים יכולים לתת לה את הכתובה והם חייבים במזונותיה. המשנה לא טרחה להדגיש שמדובר בשבועה לפריעת הכתובה בלבד, כיוון שבעיני רב אין כל סיבה לחשוב שהאלמנה תיאלץ להישבע לגביית מזונות - ודאי לא קודם שתובעת את כתובתה.
דברים דומים כתב ה"פני יהושע":

דבפשיטות מצינן למימר, דנהי דאין נפרעת כתובתה אלא בשבועה, היינו משום שבאתה ליפרע מנכסי יתומים חוב כתובת אביהם, משא"כ לענין מזונות. דלאחר מיתה לא קרינן בה באה ליפרע מנכסי יתומים, כיון דעיקר התנאי בית דין במזונות דלאחר מיתה הוא על היתומים עצמן, מנכסי אביהם.
(ר' יעקב יהושע פאלק, פני יהושע, כתובות קז ע"א,
ד"ה גמרא איתמר רב אמר)

”שִׁפְטוֹ יְתוֹם רִיבוֹ אֶלְמָנָה”: שיטת רב בפריעת אלמנה מנכסי יתומים

3. גישת הסוברים שרב מחייב את האלמנה בשבועה לגביית מזונות

כאמור, הרי”ף סובר שרב אינו מחייב את האלמנה בשבועה על המזונות ובעקבותיו הלכו ראשונים נוספים - בשונה מרש”י הסובר שגם שמואל אינו מחייב אותה בשבועה על המזונות. לעומתם, יש ראשונים שהבינו שמשמעות המשנה היא שגם על מזונות, צריכה האלמנה להישבע. נעיין בשיטה זו מבעד לפסיקתו של הרמב”ם בסוגיה. את חובתה העקרונית של אלמנה להישבע קודם שהיא נוטלת כתובה מנסח הרמב”ם במילים הבאות:

מי שהיה נשוי נשים רבות ומת, כל שנשאת בתחלה קודמת ליטול כתובתה; ואין אחת מהן נוטלת אלא בשבועה.

(משנה תורה, הלכות אישות, פרק יז, הלכה א)

בפרק לאחר מכן עוסק הרמב”ם בנידון דידן:

אלמנה שבאה לבית דין לתבוע מזונות - יש מי שהורה שפוסקין לה מזונות ואין משביעין אותה; ואין ראוי לסמוך על הוריה זו, מפני שנתחלף לו הדבר באשה שהלך בעלה למדינת הים. ורבותי הורו שאין לה מזונות מבית דין עד שתשבע, שהרי זו באה להיפרע מנכסי יתומים, וכל הנפרע מנכסי יתומים - לא יפרע אלא בשבועה. ולזה דעתי נוטה ובו ראוי לדון.

(שם, פרק יח, הלכה יט)

הראב”ד על אתר משיג על דברי הרמב”ם וכותב:

ורבותי הורו שאין לה מזונות מבית דין עד שתשבע. א”א והלא מה שאמר חנן, תשבע לבסוף ולא תשבע בתחילה - העמידוה בשמעו בו שמת, והיינו אלמנה. (ר’ אברהם בן דוד, השגות הראב”ד, שם)

הראב”ד מעמיד אפוא את מחלוקת חנן ובני כוהנים גדולים במקרה של אלמנה, ולא במקרה של אישה שבעלה בחיים, כפי שמביאים בדעת שמואל בגמרא. בסוגיה זו פוסק הרמב”ם כדעת רב ולא כדעת שמואל.⁸ מדוע הרמב”ם פוסק שאלמנה צריכה להישבע כדי לקבל מזונות בשונה מיתר הראשונים שאת דעותיהם הצגנו לעיל? הרב נחום רבינוביץ הציע את ההצעה הבאה:

8 ראו משנה תורה, הלכות אישות, פרק יב, הלכה טז.

[...] הוא [=הרמב"ם] סובר כיון שהלכה כרב (כלעיל יב, טו), משנתנו מתפרשת כפשוטה, ודוקא מחיים של בעל פוטר חנן את האשה משבועה בתחלה, ואין ללמוד מזה לתובעת מזונות מן היתומים. לדעת רבינו שתבאר לפנינו, הדין שאין גובין מן היתומים בלא שבועה הוא דין כללי שחששו חכמים לטובת היתומים, והצריכו שבועה לכל הבא להפרע מהן, בין מלוה בין אשה, ואין דין זה מיוחד דוקא במקום שיש חשש שמא אתפשה צררי וכיו"ב. לפיכך לא שייך כאן קל וחומר, כי בית דין חייב להגן על זכויותיהם של היתומים בכל מקרה. והיינו שאמרו (כתובות צח ע"א): "והלכתא: צריכה שבועה ואינה צריכה הכרזה", בין לכתובה ובין למזונות.

התנא כלל במשנתנו (כתובות ט, ו) כל אלה שאינה נפרעת מהן בלא שבועה - הפוגמת כתובתה, עד אחד מעידה שהיא פרועה, מנכסים משועבדים, ומנכסי יתומים, ושלא בפניו - כל אלה לא תפרע אלא בשבועה. הרואה יראה, למשל, שהדין שעד אחד מחייב שבועה הוא דין כללי בכל מיני תביעות [...] כמו כן, גבי פוגמת כתובתה [...] אף בזה מסביר רבא שיש כאן יישום מיוחד למקרה של נשבע ונוטל בניגוד לכל הנשבעין שבתורה שנשבעין ולא משלמין. אבל גם רבא מפרש שיש כאן סברא כללית "דפרע דייק, דמפרע לא דייק", וזו בודאי שאינה מוגבלת לתביעת כתובה בלבד.

על פי זה מפרש רבינו שכל המחייבים שבועה שנמנו במשנתנו בעיקרם אינם מוגבלים אך ורק לפריעת כתובה, אלא דינים כלליים הם. כינסם התנא כולם ביחד משום שהוא רצה לפרש כל דיני גביית הכתובה [...]

וראה ([הל' אישות] יז, יג ד"ה הגרושה) שהבאתי מפי"המ"ש שגם הדין שאין נפרעין מן היתומים אלא בשבועה אינו מיוחד לכתובה בלבד אלא הוא דין כללי שנצטוינו לחונן את היתומים [...]

מעתה זהו שמדגיש רבינו כאן: "כל הנפרע מנכסי יתומים לא יפרע אלא בשבועה" - כל הנפרע מן היתומים ולא דוקא אשה התובעת כתובתה. והיינו ששנינו במשנה שבועות ז, ז: "וכן היתומים לא יפרעו אלא בשבועה וכו'". זהו דין כללי שאין ממנו חריג בלא טעם, וממילא שהוא חל גם על אלמנה התובעת מזונות מן היתומים. (הרב נחום אליעזר רבינוביץ, יד פשוטה, הלכות אישות, פרק יח, הלכות

יט-כ)

לפי הרב רבינוביץ, הרמב"ם אינו לומד את אותו קל וחומר שלמדו הרמב"ן וראשוני ספרד ההולכים בדרכו. הם קבעו שכיוון ששמואל סובר שפוסקים מזונות לאלמנה ללא

”שִׁפְטוֹ יְתוֹם רִיבוֹ אֶלְמָנָה”: שיטת רב בפריעת אלמנה מנכסי יתומים

שבועה, קל וחומר שגם רב חושב כך. הרמב”ם סובר ששבועה להוצאת נכסים מיתומים היא דין כללי ביתומים, ולא דין ספציפי לכתובת האלמנה; לכן אין סיבה להבחין בין כתובה לבין מזונות בעניין זה. אין לפנינו קל וחומר, אלא דין מיוחד בנכסי יתומים הזוכים להגנה משפטית מוקפדת, יותר מהרגיל, מחמת מצבם החריג.

לאור דברי הרמב”ם על פי הסברו של הרב רבינוביץ, נסביר את דעת רב בסוגייתנו. נזכיר כי בגמרא מובאות שתי לישנות המעידות על דעת רב, והן סותרות זו את זו. נתמקד תחילה בלישנת סורא. בלישנא זו, רב ושמאל אינם חולקים זה על זה, ושניהם פוסקים ”לא שנו אלא בבית דין, אבל מחוץ לבית דין משיביעים אותה”. כמו כן, על סמך המשך הגמרא ניתן לומר שרב לא יחייב את האלמנה בנדר בתוך בית הדין, משום שבימי רב הנדרים קלים ואין להם את ההשפעה שנודעה להם על הנודרים כמו בימיו של רבן גמליאל הזקן (או רשב”ג לפי הירושלמי).

הקושי שמעלה הגמרא כנגד דעת רב בלישנת סורא הוא שרב אינו גובה את כתובת האלמנה, אך אפשר אולי לקבוע שהטעם שבגינו רב אינו גובה כתובה לאלמנה אינו קשור למנגנון הפריעה מנכסי היתומים, אלא לדעת רב בתנאי בית דין על האלמנה. ראינו שבסוגיה בכתובות (נד ע”א) פוסק רב כבני יהודה, שהיתומים הם המחליטים על זמן נתינת הכתובה, ומתנאי בית דין עליהם לזון את האלמנה עד שיחליטו שהם רוצים לתת לה את כתובתה. רב אינו גובה כתובת אלמנה משום שבעיניו היתומים מחליטים מתי לתת אותה, ואין זה ביד האלמנה להחליט על מועד תביעתה. אם החליטו היתומים שהם רוצים לתת לה מזונות, לפי הרמב”ם אין סיבה לתת לה את המזונות ללא שבועה, משום שגם את המזונות פורעים מנכסי היתומים. לכן נוכל להציע שאומנם רב אינו גובה את כתובת האלמנה לכתחילה, אך אם היתומים רוצים לתת כתובה, ואינם מצליחים להגיע להסדר עם האלמנה, אזי רב היה דואג שהאלמנה תישבע על מה שכבר לקחה ותקבל את יתרת הכסף המגיע לה. כלומר הקושי ”רב לא מגבי כתובה לארמלתא” מתורץ בכך שמלכתחילה רב אינו מכריח את היתומים לתת כתובה במקום מזונות, גם אם האלמנה רוצה בכך, אולם את המזונות יגבה רב לאלמנה, ובלבד שתישבע (מחוץ לבית הדין).

לפי הבנה זו, הלישנא הראשונה מיושבת יותר, ואילו בלישנא השנייה עולה קושי. אם רב אכן פוסק שאפילו מחוץ לבית הדין גם אין משיביעים אותה, כיצד תגבה האלמנה את המגיע לה מן היתומים? האם רב משאיר את האלמנה בחוסר כול? הרי רב מעיד על עצמו בירושלמי כי הוא ”ותרן” ודואג לאלמנה!

אם נבין שרב אכן משיביע את האלמנה מחוץ לבית הדין וגובה בעבורה מזונות, אזי מובן ויתורו לכלתו. הוא אינו רוצה שתגבה את כתובתה, משום שבכך תפסיד את כל הכסף שהיא רוצה לקבל, שהרי שיטת רב היא ש”שמים כל מה שעליה”. לכן הוא מוותר

לה ומעדיף לתת לה מזונות. הוויתור שלו נובע מכך שאף ששמואל פוסק שאם האלמנה תבעה כתובתה בבית דין - היא מפסידה את זכותה למזונות, הרי שלדעת רב הדין אינו כך, אלא עומדת לה האפשרות לקבל מזונות גם אחרי שתבעה כתובה, ובתנאי שתישבע עליהם. ייתכן שוויתור זה מאזן את העובדה שהיתומים הם המחליטים על מועד נתינת הכתובה.

ו. סיכום

בתחילת דיוננו ראינו שתי לישנות בדעות רב ושמואל לגבי הליך הפריעה של האלמנה מנכסי היתומים, בשם רב יהודה. בשתי הלישנות שמואל סבור שהאלמנה נשבעת מחוץ לבית הדין, ואילו בדעת רב נפלגו שתי הלישנות. לפי הלישנא הראשונה, רב מסכים עם שמואל, ואז מקשה הגמרא על דעתו מן ההנחה שרב אינו גובה כתובת אלמנה. לפי הלישנא השנייה, רב חולק על שמואל וסבור שהאלמנה אינה נשבעת כלל ואף אינה גובה את כתובתה. בקריאה ראשונה נראה שהלישנא הראשונה נשאת ב"קשיא", ואילו הלישנא השנייה מתקבלת אלא שלבסוף רב יהודה פוסק כשמואל.

הסיפורים המובאים בגמרא על פסיקות האמוראים בדורות המאוחרים לרב ושמואל דורשים עיון. בפרשת משפטים שבספר שמות נצטוונו - בלשון חריפה ביותר - להישמר מעיני אלמנות ויתומים: "כל אלמנה ויתום לא תענון. אם ענה תענה אותו כי אם צעק יצעק אלי שמע אשמע צעקתו. וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתמים" (שמות כב, כא-כג). בהקשר שלנו, יישומו של ציווי זה כולל מתח מורכב. הן האלמנה הן היתומים מתוארים בפסוקים כדמויות חלשות, ואצלינו הם עומדים זה מול זה בדין והדיין צריך להכריע ביניהם. תלמידי רב בוחרים להכריע לטובת היתומים, ואילו תלמידי שמואל לטובת האלמנה. מלשון הגמרא בסיום הסיפור על רבה בר רב הונא, "ואפילו הכי לא איפרק מחולשא", וכן מהתנסחותו של רב יהודה בהוראתו לתלמידו רב ירמיה ביראה, נשמעת ביקורת על תלמידי רב. הגמרא כמו־רומזת שרבה בר רב הונא הפריז ביחסו הקשוח לאלמנה.

שאלנו שתי שאלות על הגמרא: (1) מדוע הלישנא הראשונה אינה מתורצת בכך שרב גובה מזונות לאלמנה גם אם אינו גובה כתובה? (2) כיצד ייתכן שרב פועל שלא כתקנת רבן גמליאל הזקן ואינו מאפשר לאלמנה לגבות כתובתה? ואם כך הוא הדבר, כיצד פותר רב את מצוקתה של האלמנה המבקשת את הכסף המגיע לה? שאלה זו מתחדדת נוכח אמירתו של רב בירושלמי כי הוא ותרן כלפי כלתו האלמנה. מהו הוויתור שעליו מדבר רב?

”שִׁפְטוֹ יְתוֹם רִיבוֹ אֱלֹמְנָה”: שיטת רב בפריעת אלמנה מנכסי יתומים

ראינו כי הראשונים הבינו את שיטת רב באופנים שונים. הרי”ף, הרמב”ן וראשונים נוספים סבורים שרב גובה מזונות לאלמנה ללא שבועה. הצגנו אפשרות להבין את דעת רב לפי ראשונים אלה, על סמך דעתו בעניין תנאי בית דין של הכתובה, שם הוא סבור שהיתומים הם המחליטים על מועד נתינת הכתובה, ולא האלמנה, ועד אז עליהם לספק לאלמנה מזונות. ייתכן לומר שירושת אביהם משועבדת לכתחילה לנתינת המזונות לאלמנה, ולכן היא אינה צריכה להישבע עליהם. בניגוד לגישה זו, הרמב”ם פוסק שאלמנה צריכה להישבע על כל פריעה מנכסי יתומים - בין כשמדובר בכתובה, בין כשמדובר במזונות. הרב רבינוביץ הסביר ששבועה על פריעה מנכסי יתומים אינה דין מסוים בפריעת הכתובה, אלא זהו דין כללי בנכסי היתומים, המוגנים יותר מנכסים רגילים. לכן אין מקום להבחין בין כתובה לבין מזונות לעניין השבועה.

לפי זה ניתן לומר, שה”קשיא” על רב בלישנא הראשונה בסוגייתנו, שאינו יכול לאפשר לאלמנה להישבע מחוץ לבית הדין כי רב אינו גובה כתובה לאלמנה, מתורצת על ידי האפשרות השנייה: רב יגבה מזונות ולא כתובה, עם או בלי שבועה מחוץ לבית דין. את הכתובה הוא אינו גובה בגלל סיבה אחרת, והיא דעתו בתנאי בית דין של הכתובה. לפי זה, אפשר לומר ש”ויתור” של רב לכלתו המתואר בירושלמי הוא שאף שכלתו תבעה כתובתה, הוא מאפשר לה לגבות מזונות תחת הכתובה - כדי שלא תפסיד את כל רכושה.

בניגוד לתלמידיו, רב עומד מול האלמנה ומול היתומים ומבקש לאזן בין הצדדים. למרות האינטרסים המנוגדים של כל אחד מהצדדים, והתנאים ההיסטוריים המגבילים (חוסר יכולתה של האלמנה להישבע ולנדור ליתומים), מצוקותיהם נוגעות לו והוא אינו יכול להתעלם מהן. הביטוי ההלכתי של תפיסה זו של רב מצוי במתן הזכות ליתומים לקבוע את מועד נתינת הכתובה, ומאידך גיסא במתן אפשרות לאלמנה להיות ניזונת מירושת האב גם כאשר תבעה כתובתה.